

Pintura a Xàtiva a la segona meitat del segle XVI

Vicente Gabriel Pascual Montell

Universitat de València
vicente.pascual@uv.es

RESUM

El present treball es planteja com una aproximació al panorama de la comissió i producció d'obra pictòrica en la ciutat de Xàtiva entre els anys 1550 i 1600. Es tracta d'un moment de desplegament social i econòmic a nivell local, després de la crisi de les Germanies, que es reflexa en un important nombre d'empreses artístiques. S'analitza l'encomana d'obres a tallers de prestigi de la capital valenciana, seguint el cas del retaule de Sant Sebastià, pintat per Pere Joan Tàpia per a l'església dels notaris. Igualment, es presta atenció a la configuració del mercat local, a l'assentament de pintors forans, com Miquel d'Utiel, o l'existència de mestres de certa trajectòria, com Rafael Pasqual, amb notícies que permeten un millor coneixement de la seua clientela i obra.

Paraules clau: Xàtiva / pintura renaixentista / Pere Joan Tàpia / Miquel de Utiel / Rafael Pasqual

ABSTRACT

The present work is an approach to the panorama of the commission and production of pictorial work in the city of Xàtiva between 1550 and 1600. This was a time of social and economic development at a local level, after the crisis of the Germanies, which was reflected in a large number of artistic enterprises. We analyse the commissioning of works from prestigious workshops in the Valencian capital, as in the case of the altarpiece of Sant Sebastià, painted by Pere Joan Tàpia for the church of the notaries. Attention is also paid to the configuration of the local market, the establishment of foreign painters, such as Miquel de Utiel, and the existence of masters with a certain trajectory, such as Rafael Pasqual, with information that allows us to gain a better understanding of their clientele and work.

Keywords: Xàtiva / renaissance painting / Pere Joan Tàpia / Miquel de Utiel / Rafael Pasqual

I. INTRODUCCIÓ

El panorama artístic valencià d'època moderna, més enllà de la ciutat de València i a pesar de treballs de voluntat ampla i integradora¹, segueix sent escassament conegut: allò estudiat queda restringit, més enllà d'alguns cassos eventuals, als encàrrecs subscrits en la capital. L'aparença general que resulta és la d'un únic nucli productor que abasteix les necessitats de tot el regne. Sols de forma puntual es parla de centres de creació artística repartits per distints punts de la geografia valenciana, la trajectòria dels quals sol coincidir amb la realització d'alguna obra principal o amb l'assentament d'algun artífex de prestigi. La situació real, si s'atén a l'estudi individualitzat dels cassos, sembla més diversa: es documenten focus de cert relleu al llarg d'un context geogràfic i cronològic ample, coincidents amb els nuclis de població de major pes demogràfic i de major dinamisme econòmic i social. La mateixa situació s'aprecia en pararsment a la pintura valenciana en la segona me-

tat del XVI, context en que segueixen enyorant-se estudis plantejats des d'un marc territorial d'amplitud.

El present treball tracta d'aportar llum sobre la producció artística en el context de la ciutat de Xàtiva, centrant-se en el panorama pictòric i durant un lapsus de temps concret, des d'entorn 1550 fins 1600. Es tracta d'un període interessant en el marc local, que ha estat en part treballat (les contribucions dels distints autors es citaran quan corresponga) però sobre el qual encara planegen incògnites notables. Durant aquest temps, a més, es posen les bases per a l'eclosió dels tallers pictòrics locals, produïda durant el segle següent.

Xàtiva fou considerada durant la baixa edat mitjana com la segona ciutat del regne en pes social, econòmic i demogràfic, i si durant els segles posteriors va cedir el testimoni a altres poblacions de major potencial, seguí sent un dels grans nuclis urbans del regne (Fig. 1). És quelcom evident inclús en els anys posteriors a les Germanies (1519-1522), conflicte que li infligí un assenyalat menyscapse a tots els nivells. No obstant, la recuperació fou ràpida, i a partir del 1550 Xàtiva tornà a ser un centre econòmic i comercial actiu, percebent-se un reviscolament generalitzat², que queda patent en la promoció d'empreses arquitectòniques com l'Almodí (1545-1548), la façana principal de l'Hospital Major de Pobres (ca. 1550) o, ja a finals del segle, la construcció del nou edifici de la Seu (a partir de 1596). Existeixen poques evidències documentals, però tot sembla indicar que la crisi posterior a la revolta va acabar amb el teixit productiu pictòric de la ciutat: no es troben referències a artífexs locals en les dècades de 1530

¹ Per al context del present treball i deixant a banda les monografies d'artífexs cabdals, s'ha de fer referència a una sèrie de contribucions ja clàssiques: BENITO DOMÉNECH, F.: "El periodo de la Contrarreforma en la pintura valenciana y los inicios del Naturalismo", en *Cimal. Cuadernos de cultura artística*, 10 (1980) 33-42; BENITO DOMÉNECH, F.: "El panorama artístico valenciano en los años de formación de José Ribera" en VV.AA.: *Homenaje a Ribera*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1992, pp. 17-41; COMPANY, X.: *La Pintura del Renacimiento*. València, Alfons el Magnànim, 1987, pp. 77-100; FALOMIR, M.: *La pintura y los pintores en la Valencia del Renacimiento (1472-1620)*. València, Generalitat Valenciana, 1994, p. 38, i la darrera revisió corre a càrrec de MARCO, V.: *Pintura barroca en Valencia, 1600-1737*. Madrid, CEEH, 2021, pp. 145-146.

² PÉREZ GARCÍA, P. (coord.): "Xàtiva moderna" en HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.). *Història de Xàtiva*. València, Universitat de València, 2006, pp. 271-352, 290-292.

Fig. 1.- Vista de la façana nord de la ciutat de Xàtiva en 1563, dibuixada per Anthoine van den Wyngaerde i conservada a l'Österreichische Nationalbibliothek de Viena, on s'aprecia la gran extensió que presentava a mitjans del segle XVI.
Imatge de Wikimedia Commons.

i 1540. En els anys posteriors a la recessió cinc-centista s'adverteixen importants encomanes de produccions escultòriques i pictòriques, i ja des d'aquests anys la ciutat acollí alguns tallers que abastien la important demarcació territorial de la seua sots-governació. Malauradament, la innegable efervescència artística viscuda en Xàtiva durant la segona meitat del segle no té un reflex material efectiu: les obres conservades corresponents a aquesta cronologia són molt escasses.

No és l'única eventualitat que es presenta: l'omnipresent mancança de fonts documentals locals, perdudes en successives destruccions des del XVIII, complica en gran mesura la feina. La llacuna és supleix, d'alguna forma, amb l'existència d'una sèrie de protocols notarials, escassos, delmats, però d'importància capital: fins ara no han estat treballats de forma sistemàtica. Una de les intencions del present treball és la de fer pública una part de les novetats obtingudes amb el buidatge metòdic de la sèrie, que aporten in-

formació enlluernadora no sols al context particular, també a la situació general de la pintura valenciana de la segona meitat del XVI.

2. ENTRE ELS ARTÍFEXS FORANS I ELS PINTORS LOCALS

Reflex de la privilegiada situació econòmica que viu la ciutat en la segona meitat del segle, superades les recialles de la Germania, és el reviscolament de les encomanes artístiques de certa entitat³. En la segona meitat del XVI es documenta la presència d'alguns pintors assentats en la ciutat, que treballen cobrint les demandes ordinàries d'un important nombre de comandors. Respecte la seua composició i necessitats, la classe comitent xativina no difereix en excés de l'existent en altres centres més o menys destacats: està integrada per corporacions com el capítol municipal, els distints gremis, el clergat col·legial o les comunitats conventuals (les encomanes més importants emanen d'aquests sectors), i per particulars. Entre els darrers, els

³ Situació que també es detecta en València: COMPANYY, X.: *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600)*. Barcelona, Curial, 1991, pp. 134-135; SERRA DESFILIS, A.: "¿Un cambio climático? Una aproximación al paisaje artístico antes y después de las Germanías" en ARCINIEGA, Luis (coord.): *Reflexiones históricas y artísticas en torno a las Germanías de Valencia*. València, UV, 2020, pp. 87-138, 105-106.

⁴ Una referència a la clientela local en GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: "Artistas y clientes en Xàtiva. 1550-1707" en COMPANYY, Ximo; PONS, Vicent; ALIAGA, Joan (coms.): *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Libro de estudios*. València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 537-571.

clients més assenyalats són els pertanyents l'oligarquia ciutadana, comptant-se entre ells des d'eclesiàstics a seculars, i entre aquests membres de la baixa noblesa, ciutadans i llauradors hisendats⁴.

Com sol ser habitual, les encomanes de major compromís recauen en mestres consagrats. Entre 1557 i 1565 Gaspar Requena monopolitza els encàrrecs de major importància sorgits de les institucions civils i religioses de la ciutat⁵. Quan don Antoni Sanç, senyor de Sorió, funda un convent de carmelites calçats en l'hospital de Sant Julià encomana el retaule major al pintor Cristòfol Llorens⁶, molt actiu per eixos anys en les terres de les actuals comarques del sud valencià. A finals del segle les clarisses contracten amb Joan Sarinyena dos retaules, un per a l'església i altre per al claustre del seu convent⁷. Un dels encàrrecs en que es pot rastrejar de forma més evident els interessos i intencions que mouen als comanadors és el del retaule major de l'església de Sant Sebastià, encarregat per la corporació local dels notaris al pintor Pere Joan Tàpia. La troballa dels capítols, que aporten sucosa informació sobre la que degué ser una obra important en el context local, recomana que l'obra siga tractada de forma individualitzada.

2.1. Mirar a la capital. Pere Joan Tàpia i el retaule major de Sant Sebastià

El col·legi de notaris de Xàtiva fou fundat en 1446, a imatge del de València⁸, i degué ser una de les corporacions més importants de la ciutat, tant per aglutinar un ample nombre de membres com per les fermes posicions econòmiques dels seus integrants. Es posà sota el patronat de sant Sebastià, creant-se una confraria agregada a l'ofici, de la que existeix ben poca informació: potser s'erigí en les primeres dècades del XVI, car sembla que no és fins aquests temps quan el col·legi es dota amb un edifici per al culte. Es tracta de l'església de Sant Sebastià, ubicada en l'antiga jueria local, que es trobava en construcció en 1518⁹.

Resulta poc probable que una organització amb el potencial del col·legi notarial esperés fins les darreries del segle per a dotar la seua església amb un retaule major, però les primeres referències a aquest daten del 1591. Aquell any els prohoms del col·legi (el clavari Francesc Lluís Pastrana i els obrers Martí Joan Domènech i Francesc Porta, que firmen el contracte davant Onofre Blai Borja: són quatre dels notaris de major potencial del context local, molt connectats amb la noblesa) contracten amb Pere Joan Tàpia la realització de les pintures del retaule i el seu daurat¹⁰.

- 5 HERNÁNDEZ GUARDIOLA, L.; FERRER ORTS, A.; LÓPEZ AZORÍN, M. J.; GÓMEZ I LOZANO, J. M.: *Gaspar Requena, pintor valenciano del Renacimiento (c. 1515 – después de 1585)*. Xàtiva, Ulleye, 2015. Una mirada recent a la presència de Requena en la ciutat: PASCUAL MONTELL, V. G., FERRER ORTS, A.: “Añadidos, actualizaciones y extrañas convivencias artísticas. La intervención de Gaspar Requena en la tabla de ‘Nuestra Señora de Gracia y los grandes maestros de Montesa’ y su retablo” en FERRER ORTS, Albert (coord.): *La pintura valenciana del Renacimiento en tiempos convulsos. El impacto de las Germanías*. Madrid, Sílex, 2021, pp. 363-399.
- 6 QUILIS RÓDENAS, Joan: “El pintor Cristòfol Llorens i el retaule de Sant Julià” en *FIRA: Llibre de Fira 1999*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1999, pp. 148-157; NAVARRO GARCÍA, I. GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: *Milagros, fuego e intrigas. Xàtiva a través del Manuscrito del carmelita Goterris, 1570-1801*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 2018, p. 75-78 (qui suposa, sense base material o documental, la intervenció del propi Joanes en el mateix).
- 7 BÉRCHEZ, J. (coord.): “Arquitectura y artes figurativas en Xàtiva. Época Medieval y Moderna” en HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.). *Història de Xàtiva*. València, Universitat de València, 2006, pp. 419-474, 454. L'obra roman inèdita i no es cita en el catàleg dedicat a l'autor, BENITO DOMÈNECH, F. (com.): *Juan Sariñena (1545-1619): pintor de la Contrarreforma en València*. València, Generalitat Valenciana, 2007.
- 8 Amb provisió reial d'Alfons V, del 1 de juliol de 1446, per la que es permetia als notaris residents en la ciutat que es constituïren com a col·legi, a imatge del de València, i triaren dos majorals anuals. Regestat per Alfred Boluda Perucho en el *Catàleg de la documentació relativa a Xàtiva de l'època d'Alfons el Magnànim (1416-1458) inclosa en la secció Reial Cancelleria de l'Arxiu del Regne de València*, de 1995, conservat a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva (AHMX), doc. 306.
- 9 VENTURA CONEJERO, A.: *La catedralitat de Xàtiva. L'església xativina dels segles XVI, XVII i XVIII*. Xàtiva, Ulleye, 2012, pp. 195-196.
- 10 1591, febrer 22. Xàtiva. El col·legi de notaris de Xàtiva contracta amb Pere Joan Tàpia, pintor de València, la pintura del retaule major de l'església de Sant Sebastià. Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV), *protocols d'Onofre Blai Borja (1591)*, 13.499, s/l. Vid. Annex documental.

Resumint la informació que aporten les capitulacions, sembla que es tractava d'un retaule d'ordenació arquitectònica, dividit en distints cossos, que combinava certs elements escultòrics preexistents amb les pintures encarregades a Tàpia. La part inferior es conformava per un banc dividit per un sagrari sobreixent. Sobre aquest existia un cos conformat per tres nínxols que acollien altres tantes imatges de bult: es citen les del titular sant Sebastià ocupant l'espai central, sant Roc i altra vegada sant Sebastià, repetició que potser obeeix a un error de l'escrivent que transcrivé el minuteri. En tot cas, les dos advocacions es relacionen pel seu caràcter antipestífer, pel que no resultaria que el conjunt es tanqués amb altre sant que compartís aquest sentit protector, o amb un sant Fabià, que sol completar els conjunts dedicats als dos preci-

tats. El segon cos del retaule es destinava a tres cases de pintura, i el conjunt es rematava amb un àtic, que també devia ser pintat. El document esmenta l'existència de quatre escultures dels Evangelistes: és possible que s'ubicaren en els remats, als extrems del cos del retaule i de l'àtic. Igualment, es dona a entendre que existien parts sobre les que ja s'havia intervingut (Tàpia s'oblga a fer «lo que huy resta per pintar y daurar en dit retaule»): és probable que les tres figures del cos central, respecte a les quals no s'estipula cap feina concreta, ja estigueren encarnades. La imatge del retaule que proporciona el document o s'allunya gaire de la tipologia de retaules predominant en aquesta època, pel que resulta possible traçar una aproximació a l'aspecte que devia presentar (Fig. 2).

Partint d'aquest conjunt, el pintor es compro-

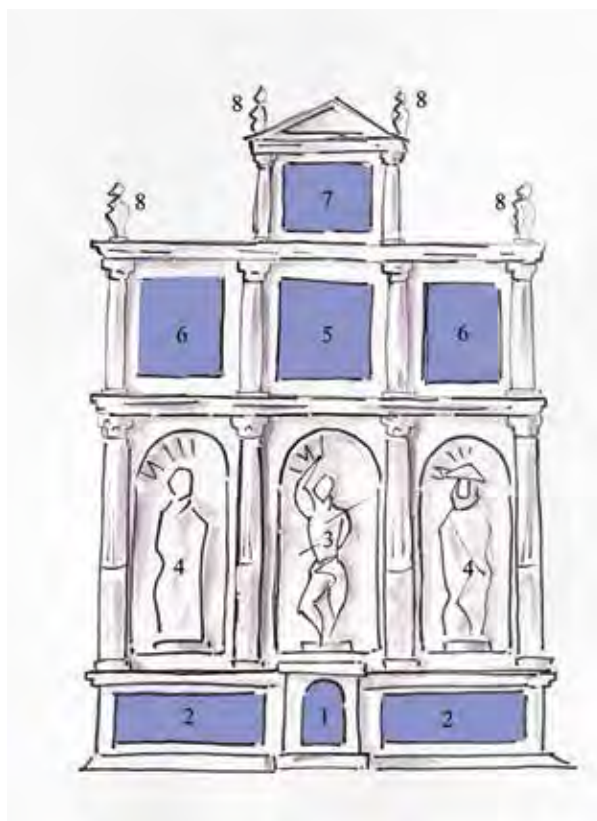

Fig. 2.- Esbós de l'aspecte que pogué presentar el retaule de Sant Sebastià, segons els capítols. En gris es marquen els espais que ocuparien les pintures de Tàpia. El números indiquen: 1 – Salvador Eucarístic; 2 – Prendiment o Resurrecció; 3 – sant Sebastià; 4 – sant Roc o sant Sebastià; 5 – Mare de Déu dels Àngels; 6 – escenes de la vida de sant Sebastià; 7 – Calvari; 8 – Evangelistes. Elaboració pròpia.

met a executar un Salvador Eucarístic sobre la porta del sagrari i dos cases en el banc amb els episodis de l'Oració en l'Hort i la Resurrecció. Per al segon cos promet pintar dos escenes de la vida del titular, flanquejant un quadre central amb la representació de la Mare de Déu dels Àngels «ab son trono de glòria, ab dos àngels a cada part, ab sos instruments de música»; per a l'àtic pintaria el Calvari. Igualment, havia de completar el conjunt daurant l'interior del sagrari i totes les parts de la maçoneria que ho precisaren. Es tracta, a la fi, d'una encomana que comporta un nivell de feina considerable, i com a tal es capitula per una quantitat assenyada: 425 lliures, a pagar en distints terminis. La confiança que els notaris presten al pintor és tal que li permeten emportar-se les taules a València, per a que les pinte en el seu propi taller: no obstant, Tàpia hauria de tornar a la ciutat tant per a disposar-les en el retaule (cosa que havia de fer abans del 20 de gener del 1592, coincidint amb la festa del titular) i daurar el conjunt (al que havia de procedir *inmediate* hagués entregat les pintures).

Pel temps que contracta la pintura Tàpia, de probable origen aragonès, residia a València, on se'l documenta entre 1563 i 1597. Se'l rastreja amb certa freqüència treballant per a la Generalitat, i com a expert, prenent part en la valoració d'obres importants, com el retaule major d'Andorra. La seua activitat com a pintor de retaules es restringia, fins ara, a la realització del retaule major de Romanos (Saragossa) en 1584-1585, junt al seu germà Martín, i del retaule de sant Leonardo per al monestir de la Puritat (València) en 1590-1591¹¹, quasi al torn que treballava per a Xàtiva. Més interessant es perfila la seua relació amb don Francisco Gómez de Sandoval, duc de Lerma i marquès de Dènia, evidenciada en el llenç on representa una *Tortuga llaüt* (1597), que li permeté passar a terres castellanes en les primeries del segle vinent, on es va mantenir

a les seues ordres com a pintor i arquitecte almenys fins 1612¹².

Les obres de Tàpia conservades mostren codis un tant desfasats, més propis del manierisme de dècades anteriors, treballats amb unes habilitats modestes. Pérez Sánchez el defineix encertadament com un artista «menor, pero que tuvo sin duda cierta presencia en el panorama valenciano de esos años finales del siglo XVI», car no cal oblidar que figura entre els experts que estimen les pintures de la Sala Nova de la Generalitat. Els notaris xativins degueren percebre'l com una opció segura i avalada a la que recórrer en una obra de compromís com és el retaule de sant Sebastià. D'altra banda, aquest fet dona llum de l'escassa valoració que mereixien els artífexs que treballaven en el marc local. Prenent en consideració que el retaule de Romanos fou pintat pocs anys abans que el de sant Sebastià, es pot suposar que aquest presentaria estilemes similars. Són els anys en què Sarinyena, assentat com el principal artífex del mercat valencià, treballa per als principals comitents del regne: el seu llenguatge encara podia percebre's com assaonat, pel que no resulta estrany que els notaris xativins recorregueren a opcions més convencionals. Tàpia combinava la credibilitat assegurada per una sòlida nòmina de comitents amb la utilització d'uns codis coneguts i plenament assumits a nivell general, pel que es podien esperar uns resultats segurs. En casos com el present es fa patent que, per a obres d'importància assenyada, els comanadors que s'ho poden permetre recorren a artífexs forans de prestigi reconegut, encara que la seua manera de fer pugja semblar un tant endarrerida.

3. LES NECESSITATS PEREMPTÒRIES: ELS PINTORS LOCALS

Com s'ha destacat, Xàtiva no depèn únicament de l'encomana externa per assortir les deman-

¹¹ PÉREZ SÁNCHEZ, A. E.: "Un lienzo de Pedro Juan de Tapia en el Prado", en *Boletín del Museo del Prado*, 30 (1991), 7-12.

¹² CAMPOS-PERALES, À.: "Patronazgo artístico y religioso del duque de Lerma en el reino de València", en *Cuadernos de Historia Moderna*, 45(2) (2020), 473-508, 488.

des de producció pictòrica. A banda dels destacats pintors de la capitals requerits en les grans encomanes, existeix cert nombre d'artífexs assemtats en la ciutat que treballen bàsicament per a la pròpia i la seua àrea d'influència immediata. Solen ser els encarregats de satisfer les necessitats més modestes i corrents que genera la clientela local. Comptant amb els apriorismes contextuals assenyalats, en analitzar el sector pictòric de la segona meitat del cinc-cents a Xàtiva s'observa una davallada en el nombre dels seus integrants. En la primera dècada del segle es compten fins a quatre pintors treballant alhora en la ciutat, mentre en la cronologia que es tracta amb sort s'aconsegueix arreplegar referències a un parell de mestres coetanis, deixant a banda les aparicions d'altres professionals relacionats amb l'activitat artística¹³. No obstant, els pocs pintors que es troben en aquest moment presenten un caràcter interessant per les encomanes que reben, els cercles relacionals en que es mouen i la trajectòria que presenten. El primer d'ells és Miquel d'Utiel. Es desconeix l'origen d'aquest pintor, encara que resulta lògic pensar que el cognom pugua coincidir amb la seua àrea de procedència. Es tracta d'un artífex de trajectòria bastant documentada durant un lapsus cronològic dilatat (1551 – 1591) i en

un espectre territorial ample, que es mou entre dos importants pols d'activitat del sud valencià, Xàtiva i Oriola. De fet, en aquesta darrera ciutat es localitza el gruix de la seua producció: realitza distintes obres menors per al col·legi de Sant Domènec en 1567 i 1568¹⁴, i encara en 1591 contracta amb el flamenc Joan Arderi la pintura de distints retaules per a Oriola i Callosa de Segura¹⁵.

La seua presència en Xàtiva es documenta entre 1551¹⁶ i 1561, però en tot cas sembla que el seu pas per la ciutat no fou purament transitori o puntual, ans se'l troba treballant per a distints clients destacats i batejant tres fills en la Seu¹⁷. Arribaria a Xàtiva com un jove mestre que s'obria camí per aconseguir encàrrecs: cal recordar que, a principis de la dècada de 1550, quan recalca en la ciutat, l'obra de la façana principal de l'Hospital es troba en plena efervescència, com evidencien algunes donacions testamentàries a la mateixa i la presència d'un nodrit grup de pedrapiquers forans, especialment castellans i biscaïns. Potser Utiel fos requerit per a treballar en aspectes ornamentals de l'interior de l'edifici, com farà posteriorment a Oriola. En tot cas, mentre es llaurava el seu nínxol de mercat compaginà l'ofici de pintor amb el de verguer dels jurats¹⁸. Amb tota seguretat el vincle públic concretat

¹³ En la segona meitat del segle es troben a la ciutat distints batifulles, entre ells dos el nom de Lluís Agulló. La presència continuada dels mateixos és indicativa de l'existència d'una producció activa d'obres que requeria de la seua activitat, i és una prova de la vitalitat del mercat local.

¹⁴ Des de novembre de 1567 fins gener de 1568 pinta el teginat de l'entrada del carrer a les aules del col·legi; entre febrer i març de 1568 pinta la coberta i distints elements per a l'aula del sud; en 1568 es compren colors per a que pinte les cobertes de fusta i els revoltos de la llibreria; eixe mateix any pinta el refectori situat baix la mateixa, junt a Guillem de Soria. SÁNCHEZ PORTAS, J.: *El patriarca Loazes y el Colegio Santo Domingo de Orihuela*. Orihuela, Caja Rural Central, 2003, pp. 136, 150.

¹⁵ LÓPEZ JIMÉNEZ, J. C.: "Correspondencia pictórica valenciano-murciana: siglos XVI y XVII", en *Archivo de Arte Valenciano*, 37 (1966) 3-18.

¹⁶ Actua com a testimoni en: 1551, juny 18. Xàtiva. Procura d'Agustina Bono, muller de Joan Domènec, notari, a Pasqual Perpinyà, notari. AMC, *protocols de Jerònim Calatayud (1551-1552)*, 1772, s/f.

¹⁷ En 1554 es bateja a Miquel; en 1557 a Jerònim; en 1560 a Melcior. Actuen com a padrins de tots ells membres integrants de l'estament noble i ciutadà. GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: "Artistas y clientes en Xàtiva. 1550-1707" en COMPANYY, Ximo; PONS, Vicent; ALLAGA, Joan (coms.): *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Libro de estudios*. València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 537-571, p. 544.

¹⁸ Utiel era citat com «pintor, verguer que fon dels jurats» en un albarà signat (sembla que era autògraf i escrit en castellà) al mercader Francesc Hortolà el dia 17 de desembre del 1557, reconeixent-li un deute de 3 lliures i 16 sou per roba, que fou inventariat a la mort d'Hortolà. 1559, novembre 2. Xàtiva. Inventari de l'herència de Francesc Hortolà, mercader. AMC, *protocols de Jerònim Calatayud (1557-1559)*, 1772, s/f.

en aquests termes amb el regiment explica que se'l reclame en els treballs que comissiona: entre 1560 i 1561 el clavari de l'avituellament de les carnisseries, el mercader Pere Albinyana, paga 130 sous a Utiel «per pintar y daurar» per a la Ciutat, sense que especifique més¹⁹.

Com és habitual, Utiel rebria la majoria dels encàrrecs de l'estament privilegiat, el principal comitent. De fet, en la seua única obra documentada amb certa amplitud en Xàtiva, en 1551, se'l troba treballant per a la noblesa, per als cavallers *don* Francesc Sanç, senyor de Benimexís, veí de València, i *don* Jerònim Sanç de la Llosa, de la ciutat, que havien reedificat conjuntament una capella en la Seu. Aquesta presentava un accés ordenat a la manera d'arc triomfal, decorat amb relleus i escultures, segurament pròxim en el seu aspecte a la portada del veí Hospital. Utiel es comprometia a:

«pintar, encarnar y daurar en tot lo que convendrá segons ordre de pintura los personatges y medalles que estan en lo portal, rededor y en front de la capella que vosaltres ara novament haveu fet en la Seu de la present ciutat de Xàtiva, ço és, la Salutació, la Maria ab lo llibre, lo àngel y lo títol, e los dos àngels que tenen les armes, y lo Déu Pare, e los serafins e núvols, y lo Cristo ab lo sepulcre, la llansa y la creu, e les medalles dels resalts del friso, e los personatges de sent Pere y sent Pau, e los serafins del sepulcre, totes les quals coses estan fetes de

pedra al derredor y en front del portal de la dita capella.»

Capitula la feina en 26 lliures, una quantitat apreciable per aquest tipus d'escomesa²⁰. Els Sanç de Benimexís eren patrons de la capella de Sant Pere de la Seu des del XV, i al segle següent és documentada amb la doble advocació de l'apòstol i santa Paula. Les dos branques dels Sanç esmentades provenen d'un tronc familiar comú. Francesc Sanç havia ostentat la baronia de Montixelvo abans d'adquirir el senyoriu de Benimexís; el més probable és que l'esmentat Jerònim Sanç fora renebot seu, fill del germà Joan Sanç de la Llosa i de Beatriu Pujades, i que hagués heretat del pare el dret de patronat²¹. A més, es té notícia que en 1519 els germans Joan, que passava moments de penúria econòmica, i Francesc foren requerits pel capítol de la Seu a aixecar la capella que s'havien compromès a construir sobre l'antiga sagristia de la col·legiata: en el lapsus de trenta anys entre aquestes primeres notícies i la intervenció d'Utiel, quan la situació del primer es normalitza, es degué edificar l'estructura²². És més que segur, per tant, que la capella a la que es fa referència siga la de l'apòstol.

Si es contempla eixa possibilitat, cal recordar que a la Seu encara es conserva una taula de dimensions reduïdes on es representa l'alliberació de sant Pere del presidi i l'episodi del *Quo Vadis*, part d'un conjunt perdut, datada en la segona meitat del XVI²³ (Fig. 3). Es pot plan-

19 1590, gener 29. Raons exposades pel ciutadà Pere Albinyana en el procés seguit per deutes de la seua clavaria de l'avituellament de les carns en 1559-1562. En la raó tretzena mana als interrogats que responguen sobre si en 1560 i 1561 pagà distints albarans despatxats pels jurats amb diners de la seua clavaria, per no quedar-ne de la comuna. 1590. Procés contra Pere Albinyana, ciutadà, per la clavaria de l'avituellament de la carn. Arxiu del Regne de València (ARV), *procesos de Madrid*, lletra P, expedient 435.

20 1551, abril 11. Xàtiva. Promesa de Miquel de Utiel, pintor, a don Francesc Sanç i don Jerònim Sanç de la Llosa. AMC, *protocolos de Jerònim Calatayud (1551-1552)*, 1772, s/f.

21 Descartem la possibilitat que es refereix a altre renebot d'una generació posterior i del mateix nom, fill de Ramón Sanç de la Llosa Pujades i Jerònima Sant Ramón. Sobre la família, i sobre aquests membres en concret, FERRE DOMÍNGUEZ, J. V.: *El cavaller Francesc Sanç de la Llosa. Un Borja de Xàtiva en la rectoria de Bocairent*. Bocairent, Ajuntament de Bocairent, 2022, pp. 23-25, 28, nota 29.

22 PASCUAL MONTELL, V. G.: "Arquitectura conventual a Xàtiva entorn les Germanies" en LÓPEZ ALEMANY, Antoni (dir.): *La Germania a Xàtiva. Actes de les XI Jornades d'Art i Història*. Xàtiva 2019. Xàtiva, Ulleye, 2020, pp. 73-117, pp. 80-81, nota 20.

23 CEBRIÁN I MOLINA, J. L.; NAVARRO I BUENAVENTURA, B.: *Pintura sobre taula a Xàtiva. Segles XIV-XVI*. Xàtiva, Ulleye, 2017, pp. 257-258.

Fig. 3.- Anònim. *Alliberament de Sant Pere i Quo Vadis* (ca. 1550). Museu de la Col·legiata de Xàtiva. Imatge gentilesa de Josep Lluís Cebrián i Molina.

tejar que procedís del retaule de dita capella (a pesar d'existir altres altars en la Seu, com el dels Lligams de Sant Pere, patronat dels Ferran, que pogueren allotjar-la) i, inclús, tractar de vincular-la a la mà d'Utiel.

Després d'aquesta obra principal, les notícies que s'han pogut recollir del pintor són merament secundàries. Tot sembla indicar que, a la fi, Utiel no va cobrar especial fortuna a la ciutat: segurament amb l'empenta de Requena, que s'assenta a Xàtiva a finals del 1557 capitalitzant les principals encomanes, Utiel decidiria provar sort en un altre context com és Oriola, un mer-

cat més ample i que gaudeix de gran vitalitat per aquests anys gràcies al patrocini del patriarca Loazes, i on finalment sembla que es va assentar de forma definitiva després de 1561.

Cas diferent és el de Rafael Pasqual (doc. 1574 – 1601), de qui es coneix més informació. Sembla que va poder desenvolupar tota la seua trajectòria en la ciutat, d'on segurament era originari. Per aquells moments existeixen a Xàtiva i als pobles de la rodalia distintes famílies amb el cognom Pasqual, però no se'l lliga satisfactòriament a cap d'elles: tenia un germà, Nicolau, que fou llaurador²⁴. El fet que se'l documente per primer cop

²⁴ El 19 de juliol del 1581, davant el notari Joan Miquel, els dos germans es carreguen un cens de 20 sous, per un capital de 20 lliures, a favor de l'Hospital de Xàtiva. XVIII. AHMX, *Llibre de censals de l'Hospital*, Lb-1256, fol. 125r.

en 1574, batejant una de les seues filles²⁵, podria indicar el seu naixement entorn 1550.

Es desconeix qualsevol dada respecte els inicis de la seua trajectòria. Cal notar, no obstant, que se'l comença a documentar pels darrers anys de la presència de Requena en la ciutat, pel que es pot plantejar la formació en el taller d'aquell. De Pasqual es rastreja millor la seua projecció pública en el marc ciutadà que la pròpiament professional o artística. No sols es desconeix cap obra conservada que es puga relacionar directament amb la seua producció, ans per ara sols se li documenta una encomana. Es tracta de les pintures del retaule dels Guitart, per a l'església de Castelló de Xàtiva (la Ribera Alta), lloc que encara formava part del terme de la ciutat i que pocs anys després esdevindria la Vilanova de Castelló. Els Guitart conformaven una família de llauradors benestants amb distintes ramificacions, que compatien el *ius sepellendi* en la capella junt la trona de la parròquia del poble: en 1583 Pasqual es compromet a pintar en el seu retaule les imatges de la Mare de Déu de l'Esperança, el Calvari (que conformarien el carrer central), l'arcàngel Miquel i els sants Francesc d'Assís, Macià, Joan Baptista, Pere, Bertomeu i Bernat (coincidentes amb l'onomàstica dels distints comitents, potser distribuïts pels laterals)²⁶. L'obra es dona a estall per 46 lliures, una quantitat discreta, que podria ser indicativa, potser, de la perícia del pintor.

Contràriament al que aquestes referències podrien fer pensar, no sembla que Pasqual fos un personatge de valoració escassa en la Xàtiva contemporània, ans al contrari. Trià els padrins de les seues filles entre els nobles i ciutadans locals, que segurament eren els seus principals clients. A més, es trobava estretament vinculat al monestir de la Murta, en Alzira: encara que no se'l documente treballant per al cenobi sí que fou un dels seus procuradors, encarregat de cobrar les rendes percebudes pels monjos en Xàtiva i Ontinyent²⁷. La seua presència en la junta de distintes confraries²⁸ i en el propi consell particular de la Ciutat²⁹ denota que fou ben considerat, i segurament també és indicativa d'un nivell econòmic notable.

4. CONCLUSIONS

En les pàgines anteriors s'ha tractat d'aportar llum a la producció pictòrica en Xàtiva entre 1550 i 1600, un moment de desplegament i fortalesa per a la ciutat, que es manifesta en la realització d'encomanes d'importància. Com s'ha pogut observar, l'impuls donat a l'activitat pictòrica segueix dos vies fonamentals. Per una banda, s'encomanen peces a artífexs de prestigi de la capital, als que es recorre senyaladament per a les obres de major compromís. D'altra banda, aquesta mateixa vitalitat de la promoció explica que es conforme un nou context productiu

25 El 7 de gener de 1576 fou batejada la seua filla Rafaela Anna Pasquala (sic), sent padrins don Cosme Sanç i Magdalena Agullona, filla de Pere Agulló. Consta en la certificació de bateig aportada a: 1676. Procés de don Cristòfol Sanç de Vallès, senyor de Vallès, contra els convents de mercedaris, dominics, trinitaris, franciscans, agustins i carmelites, hereus de don Joan Sanç de Senyera, senyor de Benimexís i Senyera. Arxiu de la Catedral de València (ACV), 2520, 439r.

26 1582, juliol 21. Castelló de Xàtiva. Estall de la pintura del retaule de la capella dels Guitarts, amb el pintor Rafael Pasqual. AMC, protocols de Joan Jerònim García (1582), 180r, s/f. Agraïm a Valerià Benetó, cronista de Castelló (la Ribera Alta) l'amabilitat demostrada en donar-nos a conèixer aquest document.

27 El 12 de juliol de 1601 se'l revoca del càrrec, per considerar-se que cobrava malament, encara que es fa *absque infamia*. LAIRÓN PLA, A. J.: *El monasterio de Nuestra Señora de la Murta de Alzira (1522-1835). Estudio Histórico-Diplomático a través de las actas capitulares*. Tesis doctoral. València, Universitat de València, 2001. Tom II, *Actes Capitulars (1552-1661)*, entrada 1.551.

28 En 1577 apareix com a majordom de la confraria de la Puríssima Concepció de la Seu. 1577, maig 16. Xàtiva. Procura dels integrants de la confraria de la Concepció al notari Andreu Joan Navarro per a plets. APPV, protocols de Jerònim Oltra (1577-1578), 16.620, s/f. En 1596 i 1598 fou clavari de la confraria de la Puríssima Sang, fundada en el convent de Sant Francesc. BELLVER BLASCO, J.: *Cofradía de la Purísima Sangre de Cristo y Ntra. Sra. de la Soledad. Apuntes históricos. Siglos XVI-XIX*. Xàtiva, Mateu impresores, 2000, p. 69.

29 Apareix com a tal en: 1601, setembre 19. Xàtiva. Consell particular de la Ciutat de Xàtiva, per a resoldre distintes qüestions. AHMX, Lg-1. 1554-1923. *Copies de consells (1554-1601)*; N° 9. 1601. Còpia dels consells particular i general, s/f.

local, després de l'impàs de les Germanies i la subsegüent crisi: d'aquest encara es coneix poc, però sembla evident que comença a prendre vol en la segona meitat del cinc-cents, amb l'aparició d'alguns tallers d'importància discreta que s'assenten de forma progressiva. Aquesta trajectòria es pot endevinar en altres cassos anàlegs de centres productius d'importància secundària distribuïts pel territori valencià. El desenvolupament de l'activitat pictòrica local viurà la seua eclosió al segle següent, especialment durant els anys 1650-1700, quan es troben a Xàtiva tallers molt actius i que produeixen obra de qualitat.

ANNEX DOCUMENTAL

1591, febrer 22. Xàtiva. El col·legi de notaris de Xàtiva contracta amb Pere Joan Tàpia, pintor de València, la pintura del retaule major de l'església de Sant Sebastià. APPV, protocols d'Onofre Blai Borja (1591), 13.499, s/f. Extracte dels capítols.

E, primerament, és estat pactat, avengut y concordat que lo dit Pedro Joan Tàpia pren a son càrech (sic) y se obliga de pintar y daurar lo retaule de l'altar major de la yglesia de Sent Sabastià de la ciutat de Xàtiva, ço és, lo que huy resta per pintar y daurar en dit retaule *excepto* les polseres, per ço com huy no les hi ha, y lo de dins del sagrari, ab les pintures següents, ço és, en la // taula que's tapa <de> dit sacrari tinga obligació de pintar una mija figura de un Cristo ab una hòstia en la mà, y en los dos quadros del banch del retaule dos histories de la Pasió, ço és, la oració de l'ort y la Resurectió, y en lo quadro de enmig, que'stà *immediate* après de la figura de sent Sabastià, una Mare de Déu dels Àngels, ab son trono de glòria, ab dos àngels a cada part, ab sos instruments de música, y en los quadros *immediates* que'stàn als costats de dit quadro, y damunt les figures de sent Sabastià (sic) y sent Roch, en cascuna de aquelles una història de sent Sabastià, y en la taula més alta del mig un Cristo en la creu, ab les figures de // Nostra Señora y sent Juan, y en lo demás que toca a la arquitectura, mollures y talla, y los quatre evangelistes de dit retaule, haja d'estar daurat de or

fi, ab les (sic) colors que convindrà, conforme al que huy està fet.

Item, és estat pactat que per a fer dita pintura lo dit Pedro Joan Tàpia puixa portar-se'n dits quadros a la ciutat de València, venint a càrrech de aquell lo càrrech y despesa de portar-los y tornar-los, y qualsevol perill que aquells tindran, *excepto* de armar y desarmar dit retaule, lo qual haja de venir a càrrech de dits oficials, ab que lo dit Pedro Joan Tàpia assistisca a l'armar y desarmar.

Item, és estat pactat que lo dit // Pedro Joan Tàpia promet y se obliga <a> fer dites pintures y tornar dits quadros de la ciutat de València per al dia de Sent Sabastià primer vinent de l'any mil cinch-cents noranta y dos, y tornats a la ciutat de Xàtiva *immediate* posar mà en la demás obra y no dexar-la fins que sia acabada.

Item, és estat pactat que, per rahó de tot lo desús dit, los dits Francès Pastrana, Martí Joan Domènech y Francès Porta, axí en nom de sos oficis, e usant de la facultat per lo <dit> col·legi de art de notaria *ad* aquells donada y atribuhida, com en sos noms propis, tinguen obligació de donar, y donen, com donar pro- // meten y se obliguen al dit Pedro Joan Tàpia, quatre-centes vint-y-cinch lliures, moneda reals de València, en lo modo següent, ço és: per tot lo mes de mars primer vinent, cent lliures, comprenent en elles vint lliures que encontinent se hi an de donar, y per al dia de sent Juan del mes de juny, après següent del mateix y present any, cinquanta lliures, y lo restant a compliment de dites quatre-centes y vint-y-cinch lliures, la mitat lo dia que ab tot efecte dites taules estaran en la ciutat de Xàtiva pintades y altra en la fi de dita obra y après que dit retaule estarà en sa perfectió.

BIBLIOGRAFIA

BELLVER BLASCO, J.: *Cofradía de la Purísima Sangre de Cristo y Ntra. Sra. de la Soledad. Apuntes históricos. Siglos XVI-XIX*. Xàtiva, Mateu impresores, 2000.

BENITO DOMÉNECH, F.: "El periodo de la Contrarreforma en la pintura valenciana y los inicios del Naturalismo", en *Cimal. Cuadernos de cultura artística*, 10 (1980) 33-42.

- BENITO DOMÉNECH, F.: “El panorama artístico valenciano en los años de formación de José Ribera” en VV. AA.: *Homenaje a Ribera*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1992, pp. 17-41.
- BENITO DOMÉNECH, F. (com.): *Juan Sariñena (1545-1619): pintor de la Contrarreforma en Valencia*. València, Generalitat Valenciana, 2007.
- BÉRCHEZ, J. (coord.): “Arquitectura y artes figurativas en Xàtiva. Época Medieval y Moderna” en HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.). *Història de Xàtiva*. València, Universitat de València, 2006, pp. 419-474.
- CAMPOS-PERALES, À.: “Patronazgo artístico y religioso del duque de Lerma en el reino de València”, en *Cuadernos de Historia Moderna*, 45(2) (2020), 473-508.
- CEBRIÁN I MOLINA, J. L.; NAVARRO I BUENAVENTURA, B.: *Pintura sobre taula a Xàtiva. Segles XIV-XVI*. Xàtiva, Ulleye, 2017.
- COMPANY, X.: *La Pintura del Renaixement*. València, Alfons el Magnànim, 1987.
- COMPANY, X.: *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600)*. Barcelona, Curial, 1991.
- FALOMIR, M.: *La pintura y los pintores en la Valencia del Renacimiento (1472-1620)*. València, Generalitat Valenciana, 1994.
- FERRE DOMÍNGUEZ, J. V.: *El cavaller Francesc Sanç de la Llosa. Un Borja de Xàtiva en la rectoria de Bocairent*. Bocairent, Ajuntament de Bocairent, 2022.
- GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: “Artistas y clientes en Xàtiva. 1550-1707” en COMPANY, Ximo; PONS, Vicent; ALIAGA, Joan (coms.): *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Libro de estudios*. València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 537-571.
- HERNÁNDEZ GUARDIOLA, L.; FERRER ORTS, A.; LÓPEZ AZORÍN, M. J.; GÓMEZ I LOZANO, J. M.: *Gaspar Requena, pintor valenciano del Renacimiento (c. 1515 – después de 1585)*. Xàtiva, Ulleye, 2015.
- LAIRÓN PLA, A. J.: *El monasterio de Nuestra Señora de la Murta de Alzira (1522-1835). Estudio Histórico-Diplomático a través de las actas capitulares*. Tesis doctoral. València, Universitat de València, 2001.
- LÓPEZ JIMÉNEZ, J. C.: “Correspondencia pictórica valenciano-murciana: siglos XVI y XVII”, en *Archivo de Arte Valenciano*, 37 (1966) 3-18.
- MARCO, V.: *Pintura barroca en Valencia, 1600-1737*. Madrid, CEEH, 2021.
- NAVARRO GARCÍA, I.; GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: *Milagros, fuego e intrigas. Xàtiva a través del Manuscrito del carmelita Goterris, 1570-1801*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 2018.
- PASCUAL MONTELL, V. G.: “Arquitectura conventual a Xàtiva entorn les Germanies” en LÓPEZ ALEMANY, Antoni (dir.): *La Germania a Xàtiva. Actes de les XI Jornades d'Art i Història. Xàtiva 2019*. Xàtiva, Ulleye, 2020, pp. 73-117.
- PASCUAL MONTELL, V. G.; FERRER ORTS, A.: “Añadidos, actualizaciones y extrañas convivencias artísticas. La intervención de Gaspar Requena en la tabla de ‘Nuestra Señora de Gracia y los grandes maestros de Montesa’ y su retablo” en FERRER ORTS, Albert (coord.): *La pintura valenciana del Renacimiento en tiempos convulsos. El impacto de las Germanías*. Madrid, Sílex, 2021, pp. 363-399.
- PÉREZ GARCÍA, P. (coord.). “Xàtiva moderna” en HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.). *Història de Xàtiva*. València, Universitat de València, 2006, pp. 271-352.
- PÉREZ SÁNCHEZ, A. E.: “Un lienzo de Pedro Juan de Tapia en el Prado”, en *Boletín del Museo del Prado*, 30 (1991), 7-12.
- QUILIS RÓDENAS, Joan. “El pintor Cristòfol Llorens i el retaule de Sant Julià” en *FIRA: Llibre de Fira 1999*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1999, pp. 148-157.
- SÁNCHEZ PORTAS, J.: *El patriarca Loazes y el Colegio Santo Domingo de Orihuela*. Orihuela, Caja Rural Central, 2003.
- SERRA DESFILIS, A.: “¿Un cambio climático? Una aproximación al paisaje artístico antes y después de las Germanías” en ARCINIEGA, Luis (coord.): *Reflexiones históricas y artísticas en torno a las Germanías de Valencia*. València, UV, 2020, pp. 87-138.
- VENTURA CONEJERO, A.: *La catedralitat de Xàtiva. L'església xativina dels segles XVI, XVII y XVIII*. Xàtiva, Ulleye, 2012.